

УДК 316.324.8:005

*Коваленко Єлена Ярославівна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри арт-менеджменту
та івент-технологій
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
biguss@meta.ua*

МЕНЕДЖМЕНТ ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Мета роботи – теоретичний аналіз і узагальнення особливостей менеджменту як феномену культури Стародавнього Риму, що сприятиме збагаченню гуманітарної науки новими знаннями про становлення культури управління на етапі зародження європейської цивілізації. **Методологічною** основою дослідження є діалектичний принцип пізнання, системний, цивілізаційний, соціокультурний, діяльнісний, історичний підходи, фундаментальні положення теорії й історії суспільства, його культури та управління. Використано загальнонаукові й міждисциплінарні методи дослідження: аналіз і синтез, індукція і дедукція, порівняння, узагальнення, формалізація. **Наукова новизна** одержаних результатів полягає у виявленні та системному узагальненні особливостей культури менеджменту в Стародавньому Римі. **Висновки.** Найвагомим здобутком давньоримської культури менеджменту є запровадження демократичної системи управління, основи якої були закладені ще у царський (царська демократія) і закріплені в республіканський (аристократична демократія, політія) періоди. В імперський – встановлюється монархічне правління типу тиранії з жорстко централізованою розгалуженою структурою управління й абсолютною владою імператора. Основна увага давньоримської управлінської науки була зосереджена на організації приватного рабовласницького господарства – вілли. Ці питання розглянуті в працях Катона, Варрона та Колумелли. Катон сформулював майже всі основні функції керівника, необхідність ринкової орієнтації маєтку та підвищення його доходності. Варрон виділив чинниками формування доходу: властивості ґрунту, агрокультура, місцезнаходження, кон'юнктура. Приділяв увагу питанням якості управлінської праці, посадам, освіті. Колумелла запропонував систему заходів щодо раціональної організації маєтку: керівництво віллою строгим і досвідченим господарем; використання інтенсивних технологій і наукових знань; ефективна організація праці рабів, її поділ і спеціалізація; правильний підбір управителя; використання матеріальних та моральних стимулів до праці.

Ключові слова: культура менеджменту, Стародавній Рим, суспільство.

Коваленко Елена Ярославовна, кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры арт-менеджмента и ивент-технологий Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств

Менеджмент как феномен культуры Древнего Рима

Цель работы – теоретический анализ и обобщение особенностей менеджмента как феномена культуры Древнего Рима, способствующие обогащению гуманитарной науки новыми знаниями о становлении культуры управления на этапе зарождения европейской цивилизации. **Методологической** основой исследования является диалектический принцип познания, системный, цивилизационный, социокультурный, деятельностный, исторический подходы, фундаментальные положения теории и истории общества, его культуры и

управления. Используются общенаучные и междисциплинарные методы исследования: анализ и синтез, индукция и дедукция, сравнение, обобщение, формализация. **Научная новизна** исследования заключается в выявлении и системном обобщении особенностей культуры менеджмента в Древнем Риме. **Выводы.** Самым весомым достижением древнеримской культуры менеджмента является введение демократической системы управления, основы которой были заложены еще в царский (царская демократия) и закрепились в республиканский (аристократическая демократия, политика) периоды. В имперский – устанавливается монархическое правление типа тирании с жестко централизованной разветвленной структурой управления и абсолютной властью императора. Основное внимание древнеримской управленческой науки было сосредоточено на организации частного рабовладельческого хозяйства – виллы. Эти вопросы рассмотрены в трудах Катона, Варрона и Колумеллы. Катон сформулировал почти все основные функции руководителя, необходимость рыночной ориентации имения и повышения его доходности. Варрон выделил факторы формирования дохода: свойства почвы, агрикультура, местонахождение, конъюнктура. Уделял внимание вопросам качества управленческого труда, должностям, образованию. Колумелла предложил систему мер по рациональной организации имения: руководство виллой строгим и опытным хозяином; использования интенсивных технологий и научных знаний; эффективная организация труда рабов, его разделение и специализация; правильный подбор управляющего; использование материальных и моральных стимулов к труду.

Ключевые слова: культура менеджмента, Древний Рим, общество.

Kovalenko Elena, PhD in Economics, Associate Professor, Department of Art Management and Event Technologies, National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

Management as a phenomenon of culture in Ancient Rome

The purpose of the article is theoretical analysis and generalization of management features as a phenomenon of the culture of Ancient Rome, which will contribute to the enrichment of the humanities with new knowledge about the formation of a culture of governance at the stage of the birth of European civilization. **The methodology** of the study is the dialectical principle of cognition, systemic, civilization, sociocultural, activity, historical approaches, fundamental provisions of the theory and history of society, its culture and management. The general scientific and interdisciplinary methods of research are used: analysis and synthesis, induction and deduction, comparison, generalization, formalization. **The scientific novelty** of the results obtained is to identify and systematically generalize the features of the management culture in ancient Rome. **Conclusions.** The most significant achievement of the Roman culture of management is the introduction of a democratic system of governance, the foundations of which were laid down even in imperial (imperial democracy) and enshrined in republican (aristocratic democracy, politics) periods. In imperial – monarchical rule such as tyranny with a rigidly centralized ramified structure of governance and the absolute power of the emperor is established. The focus of ancient Roman management science was focused on the organization of a private slave economy – villas. These issues are dealt with in the writings of Caton, Warrone, and Columella. Caton formulated almost all the primary functions of the head, the need for market orientation of the estate and increased its profitability. Warron identified the factors of income generation: soil properties, agro-culture, location, business conditions. He paid attention to the quality of managerial work, positions, education. Columella proposed a system of measures for the rational organization of the estate: the management of the villa strict and experienced owner; use of intensive technologies and scientific knowledge; active organization of the work of slaves, its division and specialization; correct selection of the manager; the use of material and moral incentives to work.

Key words: Culture of Management, Ancient Rome, Society.

Актуальність теми дослідження. Останнім часом посилюється інтерес до стародавньої історії та стародавнього знання про менеджмент, що дійшло до нас у зашифрованому, символічному або явному вигляді в міфах, легендах,

переказах, билинах, релігійних і філософських вченнях сходу та заходу. Людство ніби шукає відповіді в них на гострі питання сьогодення, пов'язані з очевидними тупиками, в яких опинилася наша цивілізація практично в усіх сферах свого буття на планеті – економічній, соціальній, політичній та ін. З боку науки інтерес підігривається плідним використанням деяких елементів стародавнього знання у найсучасніших дослідженнях і світоглядних проблемах [9; 13].

При поглибленому погляді можна побачити, що інтерес цей природно закономірним чином обумовлений двома основними чинниками.

По-перше, спіралевидним ходом еволюції будь-якого процесу у природі та суспільстві, зокрема – процесу пізнання. До нас на новому витку повертаються великі вічні істини, які становили саму суть давнього знання і регламентували все буття попередніх суспільств. При цьому саме питання про їхню давнину і відповідно істинність нашого погляду на реальну історію людства вимагає істотного переосмислення у бік значного збільшення часового ряду в глиб декількох тисячоліть.

По-друге, це те, що всі представлені сьогодні основні концепції менеджменту спрямовані переважно на умови індустріального суспільства (школа наукового управління Ф. Тейлора, адміністративна школа А. Файоля, бюрократична школа М. Вебера, школа людських стосунків М. Фоллет, поведінкова А. Маслоу, кількісна Л. Канторовича, системна О. Богданова і ситуаційна Дж. Томпсона школи) вже не дають відповіді на поставлені життям питання. А ті концепції, які появилися нещодавно (І. Адізеса, М. Вріса, Р. Дафта, П. Друкера, Я. Мартинишина, Б. Трентовського та ін.), зорієнтовані на нове суспільство – ще не дають такої відповіді. Крім того, всі ці дослідження переважно сфокусовані на економічних аспектах менеджменту й поза увагою залишаються його культурологічні аспекти.

Метою дослідження є теоретичний аналіз і узагальнення особливостей менеджменту як феномену культури Стародавнього Риму, що сприятиме збагаченню гуманітарної науки новими знаннями про становлення культури управління на етапі зародження європейської цивілізації.

Виклад основного матеріалу. Стародавній Рим – суспільство Давнього Заходу, велична держава Античності. Його назва походить від головного міста – Рима, яке виросло із невеличкого містечка на річці Тибр Апеннінського півострова спочатку в царство, потім у республіку, а наприкінці – в могутню імперію, що охоплювала більшу частину континентальної Європи, Західної Азії, Північної Африки, британські та середземноморські острови.

Історія Стародавнього Риму є останнім етапом у розвитку Стародавнього світу. Її можна умовно поділити на три періоди [6, 14–15]: царський (753–509 рр. до н. е.); республіканський (509–27 рр. до н. е.); імперський (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.), впродовж яких відбувалося становлення і розвиток культури та мистецтва менеджменту.

Важливу адміністративно-регулюючу роль у системі управління Риму, як і в інших стародавніх країнах, відігравала існуюча стратифікація суспільства. У Древньому Римі все населення поділялось на патриціїв, плебеїв та рабів. До патриціїв спочатку відносили корінних жителів, а після виділення багатих сімей

– тільки роду аристократію. Плебеями ж вважали переселенців, а згодом, у міру збагачення окремих із них, до плебеїв стали відносити лише незаможних. Після включення плебеїв до складу римського народу верхівка патриціїв і плебеїв утворили нобілітет (найбільш привілейований стан), а менш багаті з них – стан вершників [3, 49–52; 11, 127–129]. Право обіймати державні посади належало представникам цих двох станів. Плебси (бідняки) не мали такого права, а раби взагалі не мали жодних прав і були по суті поза суспільством.

У царський період давньоримська держава була невеликою. Нею керували Цар, Сенат і Народні збори. Цар мав майже повну владу, але його обирали по черзі з кожного римського племені. Він був верховним керівником виконавчої влади, верховним жерцем, суддею і головнокомандувачем війська. Сенат (рада старійшин) виконував дорадчу функцію царя і складався з представників патриціїв [8, 91–94]. Через деякий час крім Сенату виділилися такі державні структури, як Куріатська коміція, що ухвалювала закони та Коміція калата, що вирішувала релігійні питання, а також відбулося структурування центрального апарату управління. На Народних зборах обговорювалися загальні питання управління державою. У них спочатку мали право брати участь тільки патриції, а наприкінці царського періоду й плебеї [14, 129]. Таку систему правління можна назвати царською демократією, оскільки вона передбачала вибори царя верхівкою патриціїв і участь вільного населення в управлінні державою. Однак згодом внаслідок фактичної підміни Сенату радою наближених царя система правління втратила елементи царської демократії і перетворилась у жорстко централізовану тиранічну структуру, що викликало спротив суспільства й послужило поваленню царської влади та встановленню республіки.

У республіканський період у Древньому Римі була прийнята Конституція, яка встановлювала нову систему правління, що базувалася на щорічних виборах магістратів (державних посадовців) і різних представницьких зборів, регулювала розподіл влади й забезпечувала її противаги. Робота магістратів здійснювалася безоплатно. Найвищим магістратом була посада консула. Вона була колегіальною, тобто одразу обиралися Два консули, які очолювали виконавчу владу. Іншими магістратами були претори, цензори, трибуни, еділи, квестори. Спочатку ці посади могли займати тільки патриції, але згодом вони стали доступними і для плебеїв. Представницькі збори включали Центуріатські й Трибутні коміції: перша обирала найвищих посадовців, вирішувала питання війни та миру, а друга – обирала посадовців середньої та нижчої ланок управління. В особливих випадках (війна, зовнішня загроза і т. п.) за рішенням представницьких зборів Двома консулами призначався тимчасовий Диктатор, який володів усією повнотою влади на період існування проблеми. Але після цього його можна було притягнути до відповідальності в разі виявлення зловживань або неефективного використання наданої влади [1, 273–284]. Отже, за всіма ознаками можна вважати, що на початковому етапі розвитку Римської республіки правління здійснювалося у формі аристократичної демократії, за якої на вершині влади перебували представники знатних патриціїв, а потім – у формі політії, коли при владі перебували переважно середньозаможні. З

поступовим підкоренням римлянами все більших територій, а згодом і домінуванням у Середземномор'ї, на центральному рівні управління державою, яка вже набула рис імперії, стали розвиватися й загострюватися протиріччя між тимчасовим Диктатором і Сенатом, що призвело до поступової ліквідації республіканського устрою і встановленню тиранії.

Інститути республіки почали втрачати свій колишній статус. Представницькі збори перестали скликатися, а їхні повноваження відійшли до Сенату. Невдовзі й Сенат втратив більшість своїх повноважень: значна частина місць заміщалася призначеннями Імператора, а звання сенатора залишилося як почесне позначення привілейованого стану. З республіканських магістратур більшість збереглися тільки номінально, вони перестали бути виборними. Стала формуватися система монархічного управління з ознаками деспотії. Уся організація нової системи будувалася на засадах суворої підпорядкованості зверху вниз і персональної призначуваності [2; 5]. Унаслідок цього сформувалася жорстко централізована розгалужена територіально-функціональна структура управління імперією з абсолютною і необмеженою владою правителя. Проте падіння ефективності господарства, демографічні проблеми, деградація правлячої еліти, до яких додалися переселення народів, релігійно-культурне перекодування, проникнення психоісторичних вірусів з півночі та сходу призвело до краху Римської імперії та знищення високорозвиненої культури.

Римська імперія становить унікальний досвід організації і контролю діяльності на величезній території у Європі та Північній Африці, населеній різними за традиціями й культурою народами. До безумовних досягнень Стародавнього Риму можна віднести значну свободу підприємництва, забезпечення чіткого виконання контрактів і захист прав власності. Поширення римського права на підлеглі території забезпечувало однакові юридичні рамки в усій імперії. Крім того, на всій території Римської імперії було досягнуто однаковості управління, грошової та податкової системи, стандартизованості системи мір і ваг, виникли різні гільдії, які об'єднували незалежних виробників [12, 104–105].

Давньоримські мислителі, політичні й громадські діячі внесли великий вклад у розвиток науки, культури та мистецтва управління. У теоретичному плані значний вплив на формування тамтешньої управлінської думки справили концепції давньогрецьких авторів: Сократа, Ксенофонта, Платона й Арістотеля. Основна увага в римській управлінській науці була зосереджена на організації приватного рабовласницького господарства – вілли. Ці питання найбільш повно були розглянуті в працях Катона, Варрона та Колумелли.

Катон (234–149 рр. до н. е.) – відомий римський державний діяч. Склав свого роду енциклопедію із різних наук у формі настанов, призначених для сина Марка, створював посібники з питань, важливих для поміщика. У трактаті “Про землеробство” Катон описував функціонування зразкової оливкової вілли середньої величини. Без систематичного порядку представлені різні правила та настанови, які стосуються землеробства, садівництва, городництва, скотарства, виноробства, а також організації праці рабів, їхніх наглядачів і т. д.

Хоча Катон і був прихильником натурального господарства, в його роботі проглядаються ідеї про необхідність ринкової орієнтації маєтку. Він першим в управлінській давньоримській науці поставив проблему ефективності вілли, пов'язавши її з організацією виробництва й обміну. На його думку, приміський маєток господар «повинен влаштувати й засадити так, щоб він був якомога прибутковий ший» [7, 44]. Прибутковість маєтку – честь і слава його господаря.

В організації зразкового господарства Катон вирішальну роль відводив не засобам виробництва, а гарному місцю, організації праці рабів й організації самого процесу виробництва. Величезна роль у підвищенні ефективності й прибутковості маєтку відводилася господареві. Його основними завданнями є загальне керівництво маєтком і контроль роботи управителів та рабів. У своїй роботі Катон давав рекомендації господареві з планування, розподілу й обліку виконаних у маєтку робіт.

Для того щоб можна було ефективніше контролювати діяльність рабів, Катон радив господареві підшукувати серед рабів наглядача – вілика та ключницю. Катон писав: «Ось обов'язки вілика. Він повинен запровадити гарний порядок, дотримуватися свят; чужого в руки не брати; своє охороняти ретельно. Він розбирає суперечки рабів; якщо хтось у чомусь завинив, він карає винного, залежно від проступку. Рабам не повинно бути погано: вони не повинні мерзнути й голодувати. У вілика вони завжди в роботі: так він їх легше утримає від лихого та крадіжки. Якщо вілик не захоче, щоб раби вели себе погано, вони себе погано вести не будуть. Якщо ж він це буде терпіти, господар не повинен залишати цього безкарним. За заслуги він дякує, щоб й іншим хотілося вести себе правильно. Вілик не повинен тинятися без діла... Він першим встане з ліжка й останнім ляже в ліжку» [7, 91–92]. Вілик повинен звітувати перед господарем про роботу рабів і дізнаватися про їх умонастрої. Працюючи, він дізнається, що у рабів на думці, й вони будуть прихильнішими в роботі.

Катон давав рекомендації з організації праці рабів. На його думку, інтенсивність праці в ідеальному маєтку повинна досягатися не працею з-під палки, а на основі встановлення кожному працівникові уроку, тобто певного обсягу конкретної роботи. Система уроків дозволяла господареві контролювати стан справ у маєтку, в тому числі з'ясовувати, як йшла робота у його відсутність.

На думку Катона, вілик повинен стежити за тим, щоб раби постійно були зайняті виснажливою працею, тоді вони будуть здоровішими й більш охоче йтимуть відпочивати після денної роботи. Раби повинні були працювати за будь-якої погоди й навіть у свята. Він писав: «Якщо стояла дощова погода, то ось роботи, які можна робити й у зливу: мити доли й обсмалювати їх, прибирати садибу, переносити хліб, виносити гній назовні, влаштовувати купу гною, очищати зерно, лагодити мотузки, плести нові; рабам належало в цей же час зайнятися лагодженням своїх ковдр і плащів. У свята можна було чистити старі канави, прокладати дорогу, вирізати колючі кущі, копали город, обкошувати луки, різати віники, виривати колючу траву, наводити чистоту...» [7, 149–150].

Катон розглядав проблему стимулювання праці рабів. На його думку, рабів необхідно годувати й одягати з урахуванням того, як вони працюють і як

поводяться. Крім того, Катон встановлював навіть сезонні норми натурального забезпечення рабам, розраховував норму солі, визначав зразки одягу.

Вважається, що Катон першим у Римі розробив регламент проведення рабами різних робіт на товарній віллі. Він намагався визначити оптимальні пропорції елементів виробництва господарств, що спеціалізуються на виробництві тієї чи іншої продукції.

Таким чином, можна сказати, що, розглядаючи питання організації товарної рабовласницької вілли й напрямки діяльності її господаря, Катон у тій чи іншій формі сформулював майже всі основні функції сучасного керівника (планування, організація, мотивація, облік і контроль).

Варрон (116–27 рр. до н. е.) – вчений-енциклопедист. У трактаті “Сільське господарство” він виділяв дві цілі, до яких повинні прагнути землевласники – користь і задоволення. При цьому на перше місце він ставив користь, пов’язану з отриманням доходу. Таким чином, у Варрона, так само як і в Катона, критерій прибутковості маєтку є визначальним. Саме з цієї точки зору він розглядає питання організації вілли.

1. Виходячи з того, що основна цінність господарства – земля, Варрон вважав, що прибутковість маєтку визначається його агрокультурою і властивостями ґрунту. На його думку, необхідно знати, “яка земля, і для чого вона гарна чи погана” [4, 17]. Крім того, приступаючи до організації господарства, потрібно з’ясувати, “яке в цьому маєтку обладнання є і яке потрібно мати для його обробітку” [Там само, 19].

2. Варрон визнавав залежність дохідності маєтку від його місце-знаходження: “Маєтки, поруч з якими є місця, куди зручно ввозити й продавати вироби свого господарства та звідки вигідно ввозити те, що потрібно для власного господарства, такі маєтки вже за цією причини прибуткові” [4, 23].

3. Прибутковість господарства залежить від ринкової кон’юнктури. На думку Варрона, для отримання якомога більшого прибутку необхідно постійно враховувати коливання ринкових цін на товари. Він вважав, що ринкова орієнтація необхідна, оскільки, з одного боку, власники маєтків змушені купувати навіть те, що вони самі виробляють, але в недостатній кількості, а з іншого – іноді стає невигідно виробляти щось у власному господарстві, навіть коли це можливо.

4. Для підвищення прибутковості рабовласницького господарства Варрон пропонував поєднувати землеробство зі скотарством, прибутковість якого була тоді велика.

Як і Катон, Варрон намагався визначити оптимальні пропорції маєтку та необхідну кількість працівників. Варрон не погоджується із припущенням Катона про те, що між площею ділянки й числом рабів, необхідних для її обробітку, існує пряма пропорційна залежність. На його думку, в загальне число рабів Катон не повинен був включати вілика й віличку, тобто витрати з управління, оскільки ці витрати постійні та не залежать від площі ділянки [4, 48].

У своєму трактаті Варрон багато уваги приділяв розгляду проблеми раціоналізації використання праці рабів. Хоча він і вважав рабів «знароддями, які говорять», проте для підвищення продуктивності праці радив застосовувати

більш гнучкі методи примусу, заохочуючи рабів матеріально та морально. Варрон звертав увагу на умови відтворення робочої сили й допускав появу в рабів сімей, потомство яких буде прив'язане до маєтку. Крім того, він радив рабовласникам не купувати багато рабів однієї і тієї ж національності, щоб вони не змовились між собою.

Варрон також приділив багато уваги питанням якості управлінської праці. У його трактаті розглядалися нові адміністративні посади, що було пов'язано з необхідністю управляти значно більшою кількістю рабів, ніж за часів Катона. Якщо у Катона вілик по суті нічим не відрізнявся від раба, то Варрон вважав, що начальником над рабами повинна бути людина грамотна, що піддалася впливу освіти. Такий управитель повинен бути чесним, увічливим, обізнаним і мати досвід роботи. Варрон відзначав навіть такі його характеристики, як гарний характер, старший вік порівняно з підлеглими й навіть наявність дружини, оскільки все це робить управителя більш серйозним і закріплює його на одному місці. Для підвищення ефективності праці управителя доцільно використовувати принцип матеріальної винагороди.

Таким чином, у трактаті “Сільське господарство” Варрона знайшли відображення нові тенденції в розвитку Стародавнього Риму та принципи управління рабовласницьким господарством.

Колумелла (4–70 рр. н. е.) – давньоримський письменник і агроном. Головний твір – трактат “Про сільське господарство” містить детальний огляд усіх сторін античного землеробства, виноградарства, плідівництва, тваринництва, бджільництва та ін., і є, по суті, аграрною енциклопедією Стародавнього Риму.

Узагальнюючи напрацювання попередників, Колумелла вводить у свій трактат теорію агрокультури. Він акцентує увагу на необхідності впровадження у повсякденну практику досягнень науки про сільське господарство, оскільки “воля і можливість, не з'єднані зі знанням, принесуть власникові великі втрати” [10, 134]. Науковим відкриттям було положення Колумелли про невичерпну родючість ґрунту за правильного його обробітку. Ця теза суперечила поширеній у його час теорії природного убування родючості ґрунту.

Як і його попередники, Колумелла був переконаний у тому, що землеробство – найбільш благородний і гідний спосіб збагачення. До того ж, він підкреслював, що сільське господарство взагалі стоїть найближче до мудрості й перебуває з нею як би в родинному зв'язку [10, 157].

У загальних рисах основні рекомендації щодо поліпшення організації господарства можна звести до наступних положень.

1. Маєтком особисто має керувати строгий і досвідчений господар. Тому Колумелла радив купувати приміські маєтки, щоб частіше там бувати.

2. Використання інтенсивних технологій і наукових знань. На його думку, велике, але погано оброблене поле дасть менше доходу, ніж маленька, але старанно оброблена ділянка. Гарний господар завжди може зробити прибутковим будь-яку ділянку землі, якщо буде “вирощувати на ній як раз те, що піде там найкраще” [10, 163].

3. Потрібна ефективна організація праці рабів. Для цього Колумелла рекомендував увести поділ і спеціалізацію праці. На його думку, продуктивність праці знаходиться у прямій залежності від поділу її між працівниками. Тому, він писав, в жодному разі не слід допускати, щоб раби виконували всі роботи без розбору, оскільки тоді ніхто не вважає дорученої справи своєю, кожен намагається від неї ухилитися і, отже, не можна буде виявити старанних і ледачих.

4. Необхідний правильний підбір управителів. За словами Колумелли, недосвідчений, фізично непридатний до сільських робіт вілик завдає господарству великої шкоди. Тому призначати на цю посаду треба дуже обачно. Передусім він радив не призначати вілика з тих рабів, які подобалися своєю зовнішністю, а також із тих, які служили міським примхам. Віликом повинна бути людина середнього віку й міцного здоров'я, хто розуміється на сільських роботах або принаймі дуже стурбований тим, щоб скоріше їх вивчити. Крім того, на його думку, віликом потрібно вибирати людину, яка з дитинства загартовану на сільській роботі й випробувану на ділі. До того ж Колумелла вважав, що неграмотний управитель навіть надійніше, оскільки чим грамотніше управитель, тим більше шляхів для шахрайства він зможе знайти [10, 181].

5. Використання стимулів до праці. Моральні та матеріальні стимули до праці повинні застосовуватися як щодо рабів, так і стосовно вілика, що здійснює за ними нагляд. Розробляючи систему стимулів, Колумелла надавав великого значення навіть характеру відносин між паном і рабами.

Діапазон запропонованих ним засобів впливу та примусу і зростання продуктивності праці рабів був досить широким: від в'язниці у підвалі до дружньої розмови, спільного обговорення якихось нових робіт, дозволу рабам скаржитися на жорстоке поводження і навіть жартів. Колумелла вважав, що такою господарською ласкавістю полегшується постійна праця рабів. Крім того, якщо господар вдає, ніби він радиться із більш досвідченими, то він може дізнатися здібності кожного раба та ступінь його кмітливості. Своєю чергою, раби "охоче беруться за справу, про яку з ними радилися і яку зроблено з їхньої поради" [10, 185].

Проте одним із найважливіших чинників підвищення продуктивності праці Колумелла вважав позаекономічний примус, насильство та страх. Ще однією значущою умовою ефективної організації праці він вважав постійний контроль. За словами Колумелли, "без ретельного нагляду з боку вілика, а ще краще самого господаря, раби "псуються", байдикують та крадуть" [10, 192].

Таким чином, роботи Катона, Варрона й Колумелли є важливими джерелами, з яких можна дізнатися про тенденції розвитку теорії, культури та мистецтва менеджменту древніх римлян із питань організації рабовласницького господарства.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у виявленні та системному узагальненні особливостей культури менеджменту в Стародавньому Римі.

Висновки. Одержані результати дослідження доповнюють науку новими знаннями про становлення культури менеджменту на етапі зародження європейської цивілізації й дають змогу дійти таких висновків:

1. Важливу роль у системі управління Риму відігравав існуючий поділ населення, спочатку – на патриціїв, плебеїв і рабів (з правом брати участь в управлінні тільки патриціїв); після включення плебеїв до складу римського народу – на нобілітет і вершників (найбагатших і менш багатих патриціїв та плебеїв, що мали право займати державні посади), плебс (бідняків, які могли брати участь у низових зборах) і рабів, які не мали жодних прав.

2. У царський період (753–509 рр. до н. е.) основними органами управління давньоримської держави були Цар, Сенат і Народні збори. Цар мав майже повну владу, але його обирали по черзі з кожного племені. Така система правління є царською демократією, оскільки передбачає вибори царя верхівкою патриціїв і участь вільного населення в управлінні державою.

3. У республіканський період (509–27 рр. до н. е.) була встановлена нова система правління на основі щорічних виборів магістратів і представницьких зборів. Найвищим магістратом були Два консули, які очолювали виконавчу владу. Представницькі збори обирала посадовців і вирішувала питання війни та миру. В особливих випадках призначався тимчасовий Диктатор. Спочатку правління здійснювалося у формі аристократичної демократії, а потім – політії.

4. В імперський період (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.) влада Диктатора переросла із тимчасової в постійну, відбулася ліквідація республіканського устрою і було встановлено монархічне правління типу тиранії з жорстко централізованою розгалуженою структурою управління й абсолютною владою Імператора.

5. Основна увага давньоримської управлінської науки була зосереджена на організації приватного рабовласницького господарства – вілли. Ці питання найбільш повно розглянуті в працях Катона, Варрона та Колумелли. Катон розглядаючи питання організації вілли сформулював майже всі основні функції керівника (планування, організація, мотивація, облік і контроль), необхідність ринкової орієнтації маєтку та шляхи підвищення його прибутковості.

6. Варрон виділяв дві мети, до яких повинні прагнути землевласники – користь і задоволення, ставлячи на перше місце користь, пов'язану з отриманням доходу. Чинниками формування доходу вважав властивості ґрунту, агрокультуру, місцезнаходження маєтку, ринкову кон'юнктуру та поєднання землеробства із скотарством. Радив заохочуючи рабів матеріально та морально. Приділяв увагу питанням якості управлінської праці, адміністративним посадам, освіті управителя.

7. Колумелла запропонував таку систему заходів щодо раціональної організації маєтку: керівництво віллою строгим і досвідченим господарем; використання інтенсивних технологій і наукових знань; ефективна організація праці рабів, її поділ і спеціалізація; правильний підбір управителя; використання матеріальних та моральних стимулів до праці.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у виявленні та системному узагальненні особливостей культури управління в Стародавньому Римі, а практичне значення – у доповненні теорії та історії культури систематизованими теоретичними знаннями щодо розвитку світової культури й мистецтва управління.

Перспективами подальших наукових розробок у цьому напрямі може стати дослідження культури менеджменту в інших країнах античного світу.

Література

1. Азимов А. Рим. От основания города до падения республики. Пер. англ. Москва : Эксмо, 2009. 384 с.
2. Азимов А. Рим. От триумфа до краха Империи. Пер. англ. Москва : Эксмо, 2010. 427 с.
3. Бирд М. SPQR: История Древнего Рима. Пер. англ. Москва : Альпина, 2017. 696 с.
4. Варрон М. Сельское хозяйство. Пер. с лат. Москва : АН СССР, 1963. 216 с.
5. Грант М. История Древнего Рима. Пер. англ. Москва : Терра, 2003. 534 с.
6. История Древнего Рима. Под ред. В. И. Кузищина. Москва : Высшая школа, 2005. 383 с.
7. Катон М. П. Земледелие. Пер. с лат. Москва : Ладомир, 1998. 220 с.
8. Ковалев С. И. История Древнего Рима. Москва : Полигон, 2002. 864 с.
9. Коваленко Є. Я. Культура і мистецтво управління як основа сучасної філософії менеджменту. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2017. № 3. С. 56–60.
10. Колумелла Л. О сельском хозяйстве. *Ученые земледельцы древней Италии*. Пер. с лат. Под ред. М. Е. Сергеевко. Москва : Наука, 1970. С. 114–198.
11. Ливий Т. История Рима от основания города. Пер. с лат. Москва : Эксмо, 2017. 1344 с.
12. Мартинишин Я. М., Коваленко Є. Я. Менеджмент доіндустріального суспільства: теорія, історія, культура та мистецтво управління : монографія. Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2017. 230 с.
13. Мартинишин Я., Коваленко Є. Цивілізація у точці біфуркації: зародження нового соціального порядку і сучасної моделі управління політичною, економічною та соціокультурною сферами. *Економіка і менеджмент культури*. 2016. № 1. С. 5–32.
14. Машкин Н. А. История Древнего Рима. Москва : Высшая школа, 2006. 753 с.

References

1. Azimov, A. (2009). *Rome. From the foundation of the city to the fall of the republic*. (Trans. in Eng.). Moscow: Eksmo [in Russian].
2. Azimov, A. (2010). *Rome. From triumph to the collapse of the Empire*. (Trans. in Eng.). Moscow: Eksmo [in Russian].
3. Bird, M. (2017). *SPQR: History of Ancient Rome*. (Trans. in Eng.). Moscow: Al'pina [in Russian].
4. Varron, M. (1963). *Agriculture*. (Trans. in Lat.). Moscow: AN SSSR [in Russian].
5. Grant, M. (2003). *The History of Ancient Rome*. (Trans. in Eng.). Moscow: Terra [in Russian].
6. Kuzishchin, V. I. (Ed.). (2005). *History of Ancient Rome*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
7. Katon, M. P. (1998). *Agriculture*. (Trans. in Lat.). Moscow: Lado-mir [in Russian].
8. Kovalev, S. I. (2002). *The History of Ancient Rome*. Moscow: Poligon [in Russian].
9. Kovalenko, E. (2017). Culture and Art of Management as the Basis of Modern Management Philosophy. *Visnyk Natsional'noi akademii kerivnykh kadrov kul'tury i mystetstv*, 3, 56-60 [in Ukrainian].
10. Kolumella, L. (1970). About agriculture. *Scientists are farmers of ancient Italy*. (Trans. in Lat.). (M. E. Sergeenko, Ed.). Moscow: Nauka, 114-198 [in Russian].
11. Livii, T. (2017). *The history of Rome from the founding of the city*. (Trans. in Lat.). Moscow: Eksmo [in Russian].
12. Martynyshyn, Y. M., & Kovalenko, E. (2017). *Management of Preindustrial Society: Theory, History, Culture and Art of Management*. Bila Tserkva: Pshonkiv'skyj O. V. [in Ukrainian].
13. Martynyshyn, Y. (2016). Civilization at the point of bifurcation: the emergence of a new social order and the modern model of management of political, economic and socio-cultural spheres. *Ekonomika i menedzhment kul'tury*, 1, 5-32 [in Ukrainian].
14. Mashkin, N. A. (2006). *History of Ancient Rome*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].